

Fra jødefjendskab til antisemitisme

– et historisk overblik

Af Gideon Botsch

Oversat af Jens Ellekær

Kilde: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 28-30, 2014, *Bundeszentrale für politische Bildung*

Aus Politik und Zeitgeschichte udgives af den tyske Forbundscentral for politisk dannelse (*Bundeszentrale für politische Bildung*) som et tillæg til ugeavisen *Das Parlament*. Med forbundscentralen egne ord har udgivelsen til formål at ”offentliggøre videnskabeligt baserede, alment forståelige bidrag til samtids-historiske og socialvidenskabelige temaer såvel som til aktuelle politiske spørgsmål. Tillægget er et forum til diskussion, en indføring i komplekse vidensområder og tilbyder en afbalanceret blanding af grundlæggende og aktuelle analyser.”

Gideon Botsch, født 1970; dr.phil., politolog med forskningsmæssig vægt på antisemitisme og højre-ekstremisme, ansat ved *Moses Mendelssohn Zentrum – Universität Potsdam*.

Antisemitisme er en udbredt betegnelse for jødefjendskab. Antisemitisme i sin brede betydning, således som det ofte anvendes i politik-, social- og kulturvidenskaberne, omfatter samtlige former for had, fordomme og modvilje mod jøder, uanset i hvilken historiske kontekst de optræder. I denne betydning bliver antisemitisme også benyttet i de offentlige debatter. I modsætning hertil undersøger den historievitenskabelige antisemitismeforskning som oftest antisemitismen som en specifik form for det moderne jødefjendskab.¹ Denne

¹ Se Werner Bergmann: *Geschichte des Antisemitismus*, München 2006

forskning forholder sig skeptisk over for en mulig universalisering af udtrykket som et kvasi tids-, steds- og kontekstløst fænomen. Begge perspektiver kan alt efter problemstillingen være meningsfulde.² I det foreliggende bidrag gøres der brug af den historiske terminologi, som for ældre eller anderledes placerede fænomener anvender begreber som antijudaisme eller jødefjendskab.³

Hermed skal historiske kontinuiteter ikke fornægtes. Jødefjendskabet har ”sine rødder i religiøse fordomme og stereotyper, i den kristen-jødiske divergens, eller mere korrekt: i kristendommens og den kristne verdens traditionelle afvisning af jødedommen”.⁴ I det 19. århundrede arvede den moderne antisemitisme det, optog det i sig og afløste det efterhånden.

Heri kan der erkendes flere ”lag”: for det første, førkristelig antik jødefjendskab; for det andet, senantik og middelalderlig kristelig antijudaisme; for det tredje, nyere tids jødefjendskab, som fortsat har sine rødder i kristelig antijudaisme, men som allerede optager moderne former for jødehad; for det fjerde, den moderne antisemitisme, som kulminerer i raceantisemitisme og sluttelig i den nationalsocialistiske tilintetgørelsespolitik; for det femte, antisemitisme ”efter Auschwitz”, med sine to mest betydende fremtrædelsesformer, sekundær og israeorienteret antisemitisme.

Jødefjendskab i antikken

I den ”jødiske” opfattelse er antisemitismen et universelt fænomen. Det følger af jødedommens kulturelle overlevering. Allerede Bibelen skildrer fjendtlighed mod og forfølgelse af Folket Israel fra

² Se Samuel Salzborn: *Antisemitismus als negative Leitidee der Moderne. Sozialwissenschaftliche Theorien im Vergleich*, Frankfurt/M.–New York 2010.

³ Der må her gives afkald på udførlige litteraturangivelser. For de særskilte beskrevne personer, begivenheder og fænomener se med videreførende litteratur blandt andre Wolfgang Benz (Hrsg.): *Handbuch des Antisemitismus. Judenfeindschaft in Geschichte und Gegenwart*, 7 Bde., Berlin m..fl. 2008ff.

⁴ Julius H. Schoeps: Die Juden als konstantes Ärgernis? Christlicher Antijudaismus als historisches, psychologisches und politisches Phänomen, i: Gideon Botsch et al. (Hrsg.): *Islamophobie und Antisemitismus – ein umstrittener Vergleich*, Berlin–Boston 2012, s. 107–118, her: s. 108. Se Gerhard Czermak: *Christen gegen Juden. Geschichte einer Verfolgung*, Frankfurt/M. 1991.

nabofolkene. Og beretter Esters historie, der bliver mindet ved purimfesten, ikke om et anslag fra en grusom tilintetgørelsesantisemitisme, som forpurres i sidste øjeblik? Med raslen og larm overdøver børnene navnet på Haman, anstifteren af denne legendære pogrom. Udbredt er denne talemåde: I hver generation findes der en Haman.

Fra historievitenskabeligt perspektiv drejer det sig for de bibelske overleveringer om myter, for hvis historiske kerne, der ikke findes belæg. Jødefjendskabet kan konstateres der, hvor supplerende kilder og overleveringer bekræfter det. Det gælder for den hellenistisk-romerske epoke, især i tiden efter ødelæggelsen af Templet i Jerusalem i år 70 e.v.t. og spredningen af jøderne over Det Romerske Rige. Den romersk-jødiske historiker Flavius Josefus (37 eller 38-100 e.Kr.) dokumenterede allerede i 96 e.v.t. antijødiske stereotyper i sit skrift "Mod Apion". Nogle af disse, som den berygtede ritualmordlegende, fortsætter hårdnakket gennem historien, eller de bliver senere genopvakt.⁵

Egyptologen Jan Assman fører de antikke former for jødefjendskab tilbage til en "mosaisk sondring". Ud fra perspektivet af den hedenske polyteisme med dens principielle accept af andre guder var den jødiske monoteisme en provokation. Denne tese gør det nærliggende at hævde, at jødedommen skal forstås som en religion, der anser sig "i besiddelse af en absolut, i åbenbarede skrifter nedlagt sandhed".⁶ Tesen er fortsat omstridt.⁷ Således forkynder den rabbinske jødedom til forskel fra kristendommen og islam ingen åbenbaret sandhed; denne skal derimod til stadighed søges gennem disput og lovudlægning. Heri ligger der en principiel misforståelse af jødedommen hos kristne teologer, som gør sig gældende frem til i dag. Den velvillige betoning

af slægtskabet mellem de to religioner kan ikke udjævne sådanne forskelle.

Kristelig antijudaisme

Den teologiske forskel er grundlagt i spørgsmålet, om Jesus er den lovede Messias eller ej. Med sin missionerende forkyndelsesfordring så kristendommen sig i konkurrence med jødedommen, som den var udsprunget af, men fra hvilken den snart fjernede sig. Allerede i det 1. og 3. århundrede voksede spændingerne mellem (ur-)kristne og jøder. I forbidelse med kristendommens udbredelse i Det Romerske Rige og dens etablering som statsreligion ved overgangen fra det 4. til det 5. århundrede udstedte flere konciler antijødiske edikter, som gjorde jøderne til en tålt, men diskrimineret minoritet. Teologisk blev forkastelsen af jødedommen formuleret eksakt af blandt andre kirkefædrene i adversos-iudaeus-skrifterne, for eksempel hos Johannes Chrysostomos (omkring 349-407) og Augustinus (354-430).

Allerede i senantikken kom det til voldelige overgreb fra kristne mod jøder. Da de første kristne fanatikere i 1096 begav sig ud på Folkekorstoget, ødelagde de under kampråbet "deus lo vult!" ("Gud vil det!") de jødiske lærdomscentre ved den centrale del af Rhinen: Speyer, Worms og Mainz.

Jødernes paradoksale situation i det kristne Vesteuropa var et resultat af en teologisk antagelse af Israels evangeliske rolle. Fra kristent perspektiv førte ondskaben og blindheden hos jøderne, som blev gjort ansvarlige for Jesu korsfæstelse, til deres forkastelse som Guds udvalgte folk. Men netop i deres selvforskyldte elendighed blev de vidner på den kristne tros fordring på at forkynde sandheden. Derfor skulle de isoleres, men ikke tilintetgøres, for ved frelseshistoriens afslutning stod deres omvendelse. Denne teologi blev billedligt fremstillet gennem figurparret Ecclesia og Synagoga, som befinder sig i middelalderens gotiske domkirker. Figuren Synagoga har bind for øjnene, hendes stav er knækket, og hendes krone er gledet ned; men Ecclesia, sindbilledet på kirken, vender medlidende fuldt sit ansigt mod den vildfarne søster.

5 Se Hubert Cancik, *Der antike Antisemitismus und seine Rezeption*, i: Christina von Braun/Eva-Maria Ziege (Hrsg.): *"Das ‚bewegliche‘ Vorurteil". Aspekte des internationalen Antisemitismus*, Würzburg 2004, s. 63-79.

6 Jan Assmann, citeret efter: *Eine neue Form der Gewalt*, i: *Der Spiegel*, Nr. 52 fra 22.12.2006; se samme: *Die Mosaische Unterscheidung oder Der Preis des Monotheismus*, München 2003.

7 Se Rolf Schieder (Hrsg.): *Die Gewalt des einen Gottes. Die Monotheismus-Debatte zwischen Jan Assmann, Micha Brumlik, Rolf Schieder, Peter Sloterdijk und anderen*, Berlin 2014.

Ecclesia og Synagoga ved vestportalen af Notre-Dame de Paris (foto: Tristan Nitot)

I jødestræder og jøde kvarterer, hvor jøderne blev afsondret fra de middelalderlige majoritetssamfund, blev de stigmatiseret gennem beklædningsforordninger og andre markeringer (jødehat, gul lap). De var udelukket fra de to økonomiske hovedområder, landbrug og håndværk. Det kristne forbud mod renter gjaldt imidlertid ikke for jøder. I nichen for pengeudlån blev de tålt lige som inden for andre områder af handel. Med pengeøkonomiens ekspansion siden højmiddelalderen steg betydningen af denne sektor, mens renteforbudet opblødtes og konkurrencen med kristne pengeudlånere steg. Stereotypien af den jødiske ågerkarl bredte sig. Siden da udgør en angivelig særlig tæt tilknytning af jødedommen til penge til de faste bestanddele i jødefjendtlig agitation.

Mod slutningen af middelalderen blev det religiøse fjendskab udvidet med elementer fra folkeovertroen. I midten af det 14. århundrede kom det til grusomme overfald og til ødelæggelse af hele jødiske menigheder, da jøderne blev anklaget for at have forårsaget pesten gennem forgiftninger af brønde. Ved slutningen af det 13. århundrede blev jøderne fordrevet fra De Britiske Øer, i løbet af det 14. århundrede fra Frankrig, og hen mod slutningen af det 15. århundrede fra Den Iberiske Halvø. Men heller ikke i de centraleuropæiske tilflugtssteder var de sikre mod forfølgelser og systematiske uddrivninger. Frem til omkring 1520 blev de fortrængt fra de fleste vigtige byer og lande i Det Tyskromerske Rige.

Karakteristisk for forandringen i det middelalderlige jødefjendskab er fra det 13. århundrede

udbredelsen af motivet ”jødesoen”. Det illustrerer jødefjendskabets afkobling fra dets religiøse kilder. Jøder bliver nu fremstillet som artsfæller til svinet; fjendskabet knytter sig nu ikke længere til den religiøse bekendelse, som en jøde individuelt kan ændre, men til herkomsten. Muligheden for en forløsning eksisterer ikke: Ingen hjertensgod søster Ecclesia vender sig mod jøderne.

Tidlig nyere tid

Svin, *marranos*, var det skældsord, der opstod i Spanien i det 15. århundrede, og som blev brugt om døbte jøder, som man anklagede for i hem-

melighed fortsat at holde fast i deres religion. Der bredte sig et klima af mistænkeliggørelse, som forbandt sig med de første fremtrædelsesformer af den nyere tids racisme. De spanske blodlove, *limpieza di sangre*, diskriminerede mennesker af jødisk og muslimsk herkomst. I 1492, efter fordrivelsen af muslimerne fra Den Iberiske Halvø, forkyndte de ”katolske konger” Ferdinand II (1452-1516) og Isabella I (1451-1504), at nu skulle heller ikke jøderne længere tolereres. Ved indledningen til tidlig nyere tid var der tvangs-dåb, brutale overgreb med talrige ofre og fordri-velse af de ikke omvendte fra Spanien. Det var nu ikke længere medlemmer af jødedommens religiøse og kulturelle minoritet, som blev mistæn-

”Jødesoen” (*die Judensau*) på St. Marien-kirken i Wittenberg, hvor Martin Luther underviste i teologi. ”Schem Hamphoras” står for det hebræiske gudsnavn og blev af Luther anvendt i titlen på et jødefjendtligt skrift fra 1543, hvori han beskriver skulpturen ”Jødesoen”. (foto: James Steakley)

keliggjort, angrebet og forfulgt, men i stigende omfang også deres efterkommere og dem, som blev tillagt en jødisk herkomst eller en tæt tilknytning til jøder.

Billedet af reformatorerne er uensartet. Martin Luther (1483-1546) håbede i begyndelsen, at en fornyet kirke ville vinde jøderne for Kristus. Hans senere skrifter udtrykker derimod et glødende jødehad. Luther krævede en radikal udelukkelse af jøderne og en fremfærd præget af magtanvendelse, og han betonedede, at de døbt jøder udgjorde en særlig stor fare.

Den jødiske eksistens afhang næsten overalt af tolerance hos den øvrighed, der berigede sig gennem jøderne. Samtidig blev jøderne på grund af denne formentlige forbindelse målskive for socialrevolutionære bevægelser ”nedefra”. De finansaktører, som medfinansierede territorialstaternes opstigen i nyere tid, de såkaldte hofjøder, blev sjældent takket for deres loyalitet. Opstod der kriser, blev de tillagt eneansvaret, og ikke sjældent opnåede en tronfølger en ”gældsafskærelse”, når han skilte sig af med sin forgængers hofjøde, idet han forviste eller endog fysisk forfulgte ham sammen med de øvrige jøder i landet. I Østeuropa stod jødiske forvaltere mellem godsbesidderne og landbefolkningen. Under kosakopstanden i 1648 kom det i det nuværende Ukraine til grusomme massakrer på jøderne.

I 1700 sammenstillede Johann Eisenmenger (1654-1704) et antijødisk skrift under titlen *Entdecktes Judentum* (Afsløret jødedom). Den tyske hebræist tog et motiv fra den middelalderlige antijudaisme op: agitation mod Talmud på grundlag af citater, som var vilkårligt udlagte, taget ud af deres kontekst eller endog forfalskede. Sprængkraften udfoldede sig allerede i værkets titel, som skabte indtryk af, at jøderne agrede hemmeligt og i skjul – farligt, fordi de netop var så vanskelige at genkende og at gennemskue. De sammensværgelsesfantasier, der opstod fra det 18. århundrede, kunne knytte sig til dette motiv.

Fra midten af det 18. århundrede bliver jødernes status atter genstand for intensive kontroverser. Kravene om emancipation eller ”borgerlige forbedringer”, som de eksempelvis blev rejst i Preussen i 1781 gennem juristen Christian Dohm (1751-1820), blev skarpt tilbagevist af kristeligt og samtidig nationalt argumenterende

jødehæder som historikeren Friedrich Rühs (1781-1820).

Moderne antisemitisme

I løbet af det 19. århundrede ændrede jødehæder karakter. Den retter sig nu mod jødernes retlige og sociale ligestilling og ønsker at forhindre deres emancipation eller at tilbageføre denne. Samtidig bliver ”jøderne” i stadig stærkere grad til et kendeord for alle de samfundsmæssige fejludviklinger, som der bliver klaget over i forbindelse med moderniseringen. ”Fundamentale samfundsmæssige omvæltninger”⁸, der er flettet ind i hinanden, præger den tid, hvor antisemitismen opstår. Hertil tæller blandt andet industrialiseringen og urbaniseringen, sækulariseringen og nationaliseringen. Gennem eksistensen af en indre særgruppe, der ikke er entydig, bliver der rejst spørgsmål ved den skarpe skelnen mellem det fremmede og det egne, som ligger til grund for det nationalistiske fortolkningsskema. Klaus Holz taler om ”det tredjes figur”: Jøderne anses for et element, som ikke lader sig indpasse i ”verdens nationale orden”⁹.

Optøjer mod jøderne i Det Russiske Rige vakte stor opmærksomhed i Europa. Det russiske ord *pogrom* blev fra det 19. århundrede på mange sprog et udtryk for sådanne spontane, kollektive voldshandlinger mod minoriteter. Men også de centraleuropæiske jøder blev med intervaller på omkring 30 år udsat for voldelige forfølgelser, begyndende med ”hep-hep-urolighederne” i 1819, over optøjer i efterdøningerne af 1848-revolutionen til den såkaldte *Radauantisemitismus* (”rabalderantisemitisme”) i Tyskland omkring 1881.

I sidste tredjedel af det 19. århundrede bliver begrebet antisemitisme taget op som en egenbetegnelse af jødemodstanderne. Journalisten Wilhelm Marr (1819-1904) stiftede i 1879 en ”Antisemit-liga” og publicerede sit skrift *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum. Vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrach-*

8 Werner Bergmann/Ulrich Wyrwa: *Antisemitismus in Zentraleuropa*, Darmstadt 2011, s. 5

9 Se Klaus Holz: *Nationaler Antisemitismus. Wissenssoziologie einer Weltanschauung*, Hamburg 2001.

tet ("Jødedommens sejr over germanskheden. Betragtet fra et ikkekonfessionelt standpunkt"). Allerede samme år kom det til en kontrovers om jødernes rolle i de tyske samfund, der blev udløst af historikeren Heinrich von Treitschke (1834–1896), og som i dag er kendt som Berlin-Antisemitismestriden. Men lige så lidt som voldelige pogromer kun forekom i Rusland, blev antisemitismen i Tyskland begrænset til ordet. Frankrig blev i 1890'erne rystet og splittet af Dreyfus-affæren, "den Tredje Republiks mest vedholdende samfundskrise".¹⁰

Mod slutningen af det 19. århundrede søgte talrige antisemitter at basere deres jødefjendskab på de moderne raceteorier. Forstået som afstammingsfællesskab eller race blev jøderne tilskrevet alle tænkelige negative egenskaber. Nationalisme og racisme knyttede sig derimod til statusangst, kulturel-religiøs usikkerhed og politiske udfordringer. Mens dele af de sociale bevægelser gjorde jøder og jødedommen ansvarlige for uretfærdighed og elendighed, ja generelt for kapitalismen, dukkede på den anden side stereotypen om den jødiske revolutionære og urostifter op. Efter Første Verdenskrig verserede *De vise fra Zions protokoller* i hele Europa; skriftet var fremstillet af det hemmelige zaristiske politi og udgjorde angiveligt et koncept for jødernes tilkæmpelse af verdensherredømmet. Selv om det snart blev fastslået, at dokumentet er et falsum, er det indgået i kernebestanden af antisemitisk tænkning. Den forestilling, at en særlig perfid sammensværgelse af jøder er ansvarlig for det modernes fejludviklinger, at det drejer sig om en gennemtænkt fremgangsmåde til undergravelse af folkeslagene, og at politiske strømninger, som på overfladen bekæmper hinanden, i virkeligheden i fællesskab tjener verdensjødedommen, udøver i forskellige samfundsmæssige og kulturelle strukturer til stadighed og frem til i dag en forbløffende fascination.¹¹

I Tyskland sluttede de antisemitiske kræfter sig sammen i slagkraftige kamporganisationer, som tilsammen indgik i den nationalsocialistiske bevægelse. Nationalsocialisterne forstod at appellere til brede dele af befolkningen og samtidig gøre brug af den brutale rabalderantisemitisme hos eget basisklientel. Med Hitlers magtovertagelse i 1933 blev antisemitismen til et kerneelement i den statslige politik. Et diskriminerende racistisk regelværk af love, forordninger og foranstaltninger udelukkede effektivt jøderne fra det tyske samfund. I løbet af Anden Verdenskrig radikaliseredes den nationalsocialistiske jødepolitik fra rettighedsfratagelse over ghettoisering og koncentration til et stort anlagt massebord. Senest fra årsskiftet 1941/1942 sigtede den nationalsocialistiske politik på udryddelse af samtlige jøder i Europa.

Denne udryddelsespolitik, hvori antisemitiske meningsfæller i de tyskallierede eller -besatte lande deltog, var katastrofal for den europæiske jødedom. Omkring seks millioner mennesker blev ofre for den. Mange overlevende forlod kontinentet og bosatte sig i Palæstina/Israel eller i oversøiske lande. De europæiske samfund forekommer siden da at være rensset for antisemitisme, og åbent jødefjendskab at være blevet et perifert fænomen. Men skindet bedrager.¹²

Jødefjendskab "efter Auschwitz"

Efter grundlæggelsen af staten Israel i 1948 opstod en ny form for jødefjendskab, der bliver betegnet som israelrelateret antisemitisme. I Sovjetunionen og nogle lande i den socialistiske lejr blev denne form for antizionisme overleveret med overleverede motiver og stereotyper fra de respektive nationale, antijødiske traditioner. Under stalinismen forbandt disse sig med sammensværgelsesfantasier om kosmopolitismen. Skueprocesser og udrensninger i Sovjetunionen, i Ungarn, Polen og andre lande ramte ikke jøder direkte som jøder, men gennem den mere eller mindre tilfældige omtale af de anklagedes jødi-

10 Elke-Vera Kotowski: Der Fall Dreyfus und die Folgen, i: *APuZ*, (2007) 50, s. 25–32, hier: s. 25. (Dansk oversættelse: Dreyfus-affæren og dens følger, i: Forlaget Ellekærs artikelsamling)

11 Se Esther Webman (ed.): *The Global Impact of The Protocols of the Elders of Zion. A Century-old Myth*, London–New York 2011; Eva Horn/Michael Hagemeister (Hrsg.): *Die Fiktion von der jüdischen Weltverschwörung. Zu Text und Kontext der "Protokolle der Weisen von Zion"*, Göttingen 2012.

12 Se Lars Rensmann/Julius H. Schoeps (eds.), *Politics and Resentment. Antisemitism and Counter-Cosmopolitanism in the European Union*, Leiden–Boston 2011.

ske herkomst opstod der et indtryk af, at denne minoritet optrådte upålideligt over for den socialistiske stat.

Antizionismen udgør en særlig tolkningsmulighed af den jødisk-arabiske henholdsvis israelsk-palæstinensiske konflikt. Antisemitismen er ikke konfliktens årsag, men jødefjendtlige motiver har påvirket og radikaliseret den arabiske nationalisme. Dertil er blevet knyttet særlige islamiske stereotyper over jøderne.¹³ Især efter Seksdageskrigen i 1967 solidariserede mange tilhængere af de nye protestbevægelser i Vesteuropa og Nordamerika sig med den palæstinensiske nationalisme. Det er vanskeligt at overse de antijødiske motiver i en sådan "Israel-kritik". I den seneste diskussion om en "ny antisemitisme"¹⁴ bliver der blandt andet henvist til "dobbelte standarder", når der for Israels politik bliver anlagt andre målestokke end for andre stater.

I Tyskland kommer der et yderligere motiv til, der er tæt forbundet med en anden form for antisemitisme "efter Auschwitz", og som i litteraturen betegnes som aflastningsantisemitisme eller "sekundær antisemitisme".¹⁵ For dette fænomen drejer det sig om afværgelse af skam- og skyldfølelser i et samfund, som må tage et smerteligt opgør med en historisk skyld. Åben Auschwitz-benægtelse er kun toppen af isbjerget. Mere typisk og mere udbredt er det radikale krav om en slutstreg under fortiden, som ledsages af bagatelliserende sammenligninger med andre forbrydelser mod menneskeheden og aggressive anklager mod jøderne og staten Israel. En sådan antisemitisme ytrer sig for eksempel i læserbreve, på internetfora eller i spontane skrivelser til jødiske eller israelske institutioner. Afsenderne er ofte dannede og underskriver sig med fuldt navn.¹⁶ Man må derfor spørge, om den

for Den Tyske Forbundsrepublik i tiden frem til 1989 konstaterede "kommunikationslatens"¹⁷ for antisemitiske indstillinger i mellemtiden er blevet opblødt.¹⁸

"Et dødt hav fuld af gift og had"

Ældre lag af jødefjendskab forsvinder ikke blot. Også i dag eksisterer der en aggressiv raceantisemitisme, som for det meste fremføres af neonazister.¹⁹ Overleverede stereotyper samler sig til hysteriske sammensværgelsesteorier – som eksempelvis når kritikere af verdensfinanssystemet indbygger en "falsk konkretthed" i deres argumentationer og forsøger at konstruere en personlig håndgribelig modstander, som de indentificerer med den enkelte jøde eller med jødedommen. For kirkerne og konfessionerne lykkes det – trods betragtelige tiltag fra teologer, gejstlighed og lægfolk – på grund af den dybe rodfæstehed af antijødiske elementer i den kristne overlevering ikke fuldstændigt at lægge denne tradition bag sig. Og også i den sekulariserede form fortsætter de antijødiske stereotyper ind i nutiden. Jødefjendskabets særskilte fremtrædelsesformer bliver diffuse og overlejrer hinanden.

Fra et "jødisk" standpunkt er dette hverken overraskende eller nyt. Allerede i 1838 kaldte juristen Gabriel Riesser (1806–1863) jødefjendskabet for et "had (...) uden et bestemt indhold (...), som har overlevet sin tidligere betydning, (...) et

13 De komplekse spørgsmål om jødefjendskab og antisemitisme i islam må her udelades.

14 Doron Rabinovici/Ulrich Speck/Natan Sznajder (Hrsg.): *Neuer Antisemitismus? Eine globale Debatte*, Frankfurt/M. 2004.

15 Se Lars Rensmann: *Demokratie und Judenbild. Antisemitismus in der politischen Kultur der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 2004

16 Se Monika Schwarz-Friesel/Jehuda Reinharz: *Die Sprache der Judenfeindschaft im 21. Jahrhundert*, Berlin–New York 2013.

17 Werner Bergmann/Rainer Erb: Kommunikationslatenz, Moral und öffentliche Meinung. Theoretische Überlegungen zum Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland, i: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 38 (1986), s. 209–222.

18 Se L. Rensmann (note 15), s. 39; Werner Bergmann/Wilhelm Heitmeyer, Communicating Anti-Semitism. Are the "Boundaries of the Speakable" Shifting?, i: *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte*, 33 (2005), s. 70–89

19 Se Rainer Erb/Michael Kohlstruck: Die Funktionen von Antisemitismus und Fremdenfeindlichkeit für die rechtsextreme Bewegung, i: Stephan Braun et al. (Hrsg.): *Strategien der extremen Rechten. Hintergründe – Analysen – Antworten*, Wiesbaden 2009, s. 419–439; Gideon Botsch/Christoph Kopke: A Case Study of Anti-Semitism in the Language and Politics of the Contemporary Far Right in Germany, i: Matthew Feldman/Paul Jackson (eds.), *Doublespeak. The Rhetoric of the Far Right Since 1945*, Stuttgart 2014, s. 207–221.

dødt hav af gift og had.”²⁰ For filosofferne Max Horkheimer og Theodor W. Adorno udgjorde antisemitismen en “patetisk projicering”.²¹ Den udviser en stædig vedholdenhed, fordi den også fungerer som en ”passepartout” og knytter diffuse, til dels modsigende motiver for fjendtlighed sammen. Jødefjendskab bliver til en ”mobil fordom”.²²

I deres samling af antisemitiske ”fordomme og myter” fremfører Julius H. Schoeps og Joachim Schlör alene fireogtyve billeder, som rækker fra ”gudsmorderen” over ”ågerkarlen”, ”mørkemændene”, de ”intellektuelle” og ”undergraverne” til ”israeleren” og til ”auschwitzløgner”.²³ Disse billeder er opstået ud af historien, men de lever endnu i dag videre i mangfoldige blandinger.

20 Citeret efter Gideon Botsch/Christoph Kopke: ”Im Grunde genommen sollten wir schweigen ...” Jüdische Studien ohne Antisemitismus – Antisemitismusforschung ohne Juden?, i: Gideon Botsch et al. (Hrsg.): *... und handle mit Vernunft. Beiträge zur europäisch-jüdischen Beziehungsgeschichte*, Hildesheim m.fl., 2012, s. 303–320, her: s. 309.

21 Max Horkheimer/Theodor W. Adorno: *Elemente des Antisemitismus. Grenzen der Aufklärung*, i: samme: *Dialektik der Aufklärung und Schriften 1940–1950*, Frankfurt/M. 1987, s. 197–238, her: s. 217ff.; se Lars Rensmann: *Kritische Theorie über den Antisemitismus. Studien zu Struktur, Erklärungspotential und Aktualität*, Berlin–Hamburg 1998.

22 Se Ch. v. Braun/E.-M. Ziege (note 5).

23 Se Julius H. Schoeps/Joachim Schlör (Hrsg.): *Antisemitismus. Vorurteile und Mythen*, Frankfurt/M. o.J. (1995).